

Јована С. АНЂЕЛКОВИЋ¹
 Универзитет у Крагујевцу
 Филолошко-уметнички факултет
 Центар за научноистраживачки рад

ЗЛОСТРАШЋЕ – ЕРОТИЧНОСТ И САКРАЛНОСТ ЗЛА У ЗАПИСИМА ИЗ ПОДЗЕМЉА²

Фокус овог истраживања односи се на изналажење начина на који се јунак Достојевсковог романа саодноси са идејом Зла у доменима самоконституисања и промишљања стварности. Посредством тумачења његовог изналажења трагова вишег-слободе/интелигенције/страсти, те, напослетку, и вишег-живота у опредељености за Зло, представиће се начин на који потентна енергија разарајућег ослобађа биће за увиђање другачијих могућности у гноселовској потрази за одговорима поводом онтолошке и онтогенолошке проблематике. Полазећи од идеје конституисања првог човека из хаоса, изналази се упориште за промишљање поводом односа овде-и-сада бића према опстајању Зла у свету. Средишњу, те и повезујућу тачку између њих представљаће човек из подземља који реактивира изворну сакралност Зла, исповедајући једно догађање бића омогућено догађањем нагона и (зло)страсти у њему, а све у циљу доласка до сазнања и свемоћи за коју нас другачији потенцијали Зла отварају. У том контексту означиће се и другачији начин успостављања вредносних категорија, с обзиром на то да се дело сагледава и као одговор на идеју оовобивања у Доброти, поводом којег Зло опстаје само као случај користи у име свеопштег доброчинства. Стога, аналитичким тумачењем овог дела приказаће се наличје идеје Зла, које раскрива својеврсну еротичну енергију завођења, онда када се она објави у језику бића подземља, оног који исту енергију језички продукује, заводећи самог читаоца, те ће се увидети и како се еротична снага из односа јунак-преступ дискурзивно проноси, постајући сила саодношења јунака и читаоца.

Кључне речи: Зло, страст, моћ, подземље, интелигенција, еротичност, слобода

1. Ја сам зао човек – одјек првог човека

Када књижевно дело захтева од нас да посредством проблематике једног карактера тумачимо проблематику једне идеје, па се тај карактер на првим страницама још језички самоконституише изјавом: „Ја сам болестан човек... Зао” (Достојевски 1979: 313), ми бивамо заведени да наш

¹ jovana.andjelkovic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/ 200198). Рад је настао у оквиру националног научног пројекта *Књижевно-лингвистичко-културолошка Хумано(и)етика: Добар-лош, зао*, у оквиру циклуса пројеката *Језик, књижевност, култура данас* Центра за научноистраживачки рад Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу, 2022–2023. године.

аналитички апарат упрегнемо ка том почетку и поводом њега. Онда, ако сваки књижевни јунак на себе преузме анатему да се пред нашим очима универализује, постајући биће као такво, да се упризори као идеја човека у времену, мора бити да је у њему присутна и идеја првог и последњег (у делу постајућег) човека. Зато, ово истраживање и почињемо једном упитном хипотезом: да ли је први човек зао човек³, односно, да ли је последњи човек увек мало ближи Злу због заводљиве силе изворне теже у којој је сажет хаос? Уколико приликом промишљања о питању постања и постојања Зла у свету нашу мисао усмеримо да трага за одговором у Почетку, пратећи нит хеленског мита, ми заснивамо ово истраживање на претпоставци да је биће одвајкада у додиру са хаосом⁴, будући да га је хаос и изнедрио, а своје изворе оно увек носи са собом и проузрокују их (в. Зафрански 2005: 17). Идејно се протежући од грчког мита ка библијској повести о постању у Добру, Зафрански и у њој изналази напрслину која се отвара као могућност тумачења о прапочетном хаосу (в. 2005: 18), о изворности у катастрофичности⁵, која раскрива суштину континуираном враћању истом кроз људску делатност. Наиме, опстајући у нама, извор нас увек подсећа на себе, заводи нас да му се вратимо, јер се „у створеном задржава траг тог Ништа из којег је било призвано” (Зафрански 2005: 44).

Напоследку, ако се књижевно дело универализује до домена репрезента књижевности као такве, онда оно континуирано оправдава кривицу првог човека последњим, оправдава одабир Зла и његово овопостојање. Књижевност тако и јесте општење са Злом, једно мистичко и екстатично искуство у дуалитету релативизације зла хиперморалношћу (в. Батај 1977: 6) с једне, и кокетирања са истим, с друге стране. Међутим, шта се дешава онда када књижевно дело одлучи да пркоси свакој идеји правичности, која једина омогућава опстајање књижевности над поно-

3 На овакво питање подрстиче нас и фројдовска идеја о прачовеку, јер „човек за Фројда није примарно добро, алтруистичко биће, већ је одређен изворним нагоном агресије, који доводи до убијања других, њиховог мучења и уништења” (Јовановић 2016: 169).

4 Прожимање хаоса и Зла последица је њихове идентичне квалитативности, јер оба себе претпостављају као прапочетак: „Обоје изискују стварање у смислу превазилажења. Прво стварање света, а онда стварање друштва.” (Зафрански 2005: 25)

5 Ово, међутим не подразумева да изворност Зла твори јединствено злог човека, већ отклон од идеје да је биће темељено у изворној Доброти, те стога у овоземаљском опредељено само за добро, при чему би Зло значило случај околности. Наиме, изворност претпоставља дуалну природу, јер је „у идеји да је човек добар или барем културно усавршив, наше дубинско имагинарно и наша највећа конфузија” (Бодријар 2009: 106). Испољавање дуалности чини биће савршеним, јер Добро и Зло нису искључиви контраст, а свестан тога наш јунак излази из продукване конфузије. Међутим, конфузија о примарној доброти оваплотила је стање нормалности, те свако мисаоно обликовање ван исте продукује метаконфузиону позицију јунака: „Занимљиво је да су ме плиме свега дивног и узвишеног обузимале и за време разврата [...] и не искорењују разврат, напротив, као да га још оживљују својим контрастом” (Достојевски 1979: 359).

ром хаоса? Шта када оно, потпуно заведено снагама Зла, крене кривим путем, а ипак са истим циљем – да раскрије Истину, али и у њој Зло као темељ бића јер „будући да је смрт услов живота, Зло, које је у својој бити везано за смрт, такође је, и то на двосмислен начин, темељ бића” (Батај 1977: 26). Већ нас Батај оваквим својим констатацијама отвара за питање поводом другачијих могућности спознаје у вези са онтолошким проблемима. Стога, за одговором о потенцијалној снази Зла да раскрије суштину бића изван канонске омеђености трагаћемо у начину својеврсног еротског саодношења јунака и хаоса. Управо нам *Записи из подземља* сведоче о заводљивој снази Зла која треба да омогући виши ступањ спознаје, те ћемо у њему трагати и за ониме за чиме се, сматра записивач, не трага: за узроком, односно, за праузроком свих узрока стално сакриваног еротичног односа човека и Зла.

2. Пакт Зла и слободе – о злом човеку: побуњенику

Уколико пођемо од претпоставке да човек из подземља реконструише и реконституише догађај хибриса првог човека својим опредељењем за бивање ван граница датог Добра, онда Адамово присуство у њему сведочи о јунаку као проблематичном побуњенику. Свест сваког побуњеника утемељује се у идеји о слободи⁶, а „када у игру улази свест о слободи готово је са рајском невинишћу. Од сада егзистира парабол свести: свест се не садржи више у бићу већ иде изван њега и садржи могућности, читав један заводљив хоризонт могућности.” (Зафрански 2005: 19) Прасвест о слободи проистиче из кршења забране, из аморалности, што имплицира да у Злу, које је небеском битком протерано с оне стране границе постојања заснованог на хришћанском вертикалном стремљењу ка Доброти, постоји једна заводљивост која привлачи обећавајући сазнање, а оно је услов моћи – предмета измаштавања, конституента човекове вечите еротоманије. Еротски подстакнут однос према преступу, међутим, увек задржава свест о забрани како би опстао као жеља, задржао снагу заводљивог, јер „унутрашње искуство еротизма тражи од онога ко га доживљава да у истој мери осећа зебњу на којој се темељи забрана и жељу која води њеном гажењу” (Батај 1980: 43).

Еротски однос побуњеника са Злом јесте, стога, резултативни ентитет његовог пакта са имагинацијом слободе, која обећава жуђену моћ.

6 У идеји слободе код Достојевског садржана је најпре *слобода од*, која је, по Јасмини Ахметагић (в. 2013: 49), једина присутна у овом роману. Међутим, пошто увидимо да је оно што онемогућава слободу метафорички представљено алгебарском формулом *два џуџа два је чеџири*, аутор успоставља и другу формулу на којој се његова *слобода* за темељи: *два џуџа два је џеџи*. Оба облика организована су у његовој мисли као протест: *слобода од* је протест човека против рационализације живота, односно, против „трансформације у прост објекат који је управљан спољним силама” (Фридман 2012: 143), а *слобода за* јесте протест за опстајањем вишка (воље, знања, жеље) којим се ремете све рационализујуће матрице.

Јунак понавља поступак прекорачења утемељен у првом човеку⁷ и тиме се надовезује на првобитни грех управо посредством побуђивања свести о заводљивости, који одвајкада продукује неред макрокосмичких размера. О повезаности еротског задовољења са (првородним) грехом сведочи то што у сваком еротизму пулсира жеља за издајом (Батај 2018: 206). Но, кога или шта издаје човек из подземља? Најпре, он издаје принцип социјалне датости и уређености, јер, иако детерминисан титулом чиновника, у овом делу не пратимо догађање социјалног положаја у стварности, колико пратимо догађање стварности у свести која је померена у односу на друштвену целину. Доказ овакве тврдње можемо наћи у сопственом читалачком утиску, јер на питање ко је јунак „Записа” ми не одговарамо чиновник, ми чак не можемо јасно ни одговорити на то питање јер „не видимо ко је он, већ како он постаје свестан себе” (Бахтин 200: 48). Допуном чиновничке титуле атрибутивним детерминатором *зао*, јунак нас наводи на скретање пажње са друштвене стварности на уобличење његове гносеолошке путање у свести поводом стварности против које се треба побунити, од ње се одмаћи, како би се спознала. То, међутим, не значи јунаково потпуно одрицање света, већ супротно, стварност света потребна је по јунака, она мора свим својим својствима продрети у његову свест да би иста могла да буде (уп. Ахметагић 2013: 17). Пошто је јунакова самосвест подстакнута на трагање за идејом о слободи, видећемо даље како одредба *зао*, у име те слободе, редефинише дату стварност онда када она потпуно постане садржај свести.

3. Пакт Зла и интелигенције – о злом човеку: вишем бићу

Човек „који је својим ескапизмом починио грех према друштву и који је, дакле, са становишта његове властите цивилне религије – *зао*” (Зафрански 2005: 117) јесте човек из подземља. Језичко одређење себе као Зла⁸ подразумева и самоидентификацију кроз комплекс револуцио-

7 Још даље, он понавља и обнавља понор у Богу, који сведочи о његовој недовршености пре демијуршког процеса стварања у којем се Бог обзнанио као Доброта (уп. Зафрански 2005: 47–48). С обзиром на то да је Бог трансцендентално средиште које привлачи биће себи, понор у њему опстаје као потентна снага, са могућим заслугама опстајања Зла/Хаоса у бићу/свету.

8 Иако је оваква идентификација дата као јунаков иницијални потез у процесу литерарног приказивања самосвести, она је у спрези са крајем његовог мисаоног процеса. Прва се реч упостојава у тексту поводом последње речи која је пребивала у мисли јунака о себи, те и омогућила литерарном Ја да се самоконституише. Бахтинова тврдња поводом овог дела јесте да последња реч о себи увек припада јунаку, увек долази из његове самосвести и тако превладава туђа одређења јунака (в. Бахтин 2000: 53). Зато је капитални иницијал дела лична заменица Ја, која се поставља читаоцу као призма из које сагледава догађање једне свести. Отуд у овоме истраживању фокус прелази са објективних на сасвим субјективне рефлексије поводом лика, на дотицај са Злим, с обзиром на то да су Ја и Зло од краја до почетка у непрестаном дослуху.

нара – он је, наизглед, Други у односу на целину друштва која стреми да се прикаже као Добро. Он одбија да се усаглашава са (пра)родитељском наредбом пребивања у доброту (мисли се на фреквентно обраћање детету посредством језичког исказа: *буди добар*), јер „област Добра је област потчињености, послушности. Слобода је увек отвореност према побуни, а Добро је везано за затворени круг правила” (Батај 1977: 198). Самим тим, стање робовања Доброти наше је исконско, те и нормално стање и тога је овај јунак свестан: „Сваки пристојан човек нашег доба мора бити кукавица и роб. То је – нормално стање. Он је тако саздан и за то створен.” (Достојевски 1979: 348) Његов процес диференцирања себе од друштва језиком, у чијем семантичком комплексу пулсира опредељење за Зло, представља, лакановски речено, други степен идентификације који подразумева одвајање детета од мајке, од искуства невиности језички отеловљеног одредбом *бићии добар* – одвајање од Нечег да би се оживело искуство Ничег (в. Зафрански 2005: 143). Међутим, карактеристика је овог јунака што у ескапизму изналази извор сопствене интелигенције, те већ у почетку поставља представу о себи као вишем бићу. Он, стога, није Други у односу на јединствену друштвену целину, већ је она Друго у односу на његово мисаоно узвишено Ја, Друго које је „извор његове нарцистичке подршке” (Ахметагић 2013: 18), те се неретко према њему цинично односи: „Други су сви били тупи, и налик један на другог као овнови у стаду” (Достојевски 1979: 348). Тако, већ на почетку уочавамо извесну врсту општења између Зла и интелигенције. Оно ће чак у другом делу романа, када јунак описује своје чиновничке дане, добити експресивно обличје, тако што ће ступити у игру завођења и саображавања на јунаковом лицу. Наиме, како његово лице не би имало израз подлости, он га је прикривао изразом памети „и зато сам се увек кад бих долазио на дужност на силу трудио да се држим што независније и да имам на лицу што паметнији израз, како нико не би посумњао да сам подлац” (Достојевски 1979: 347). Његова опсесија Злом овде се упризорава као последица више сазнајне моћи, те он стреми Злу, тражећи у њему више-знања, зато што је и сам мисаоно узвишенији од обичног човека.

Међутим, у овом делу можемо читати и виши ступањ саодношења Зла и интелигенције. Наиме, јунак толико мисли из подземља и поводом њега да се постепено премече из позиције мислећег субјекта у позицију објекта кроз којег се прозире мисаоност Зла. Самим тим, није јунак тај који мисли Зло, већ Зло мисли јунака – интелигенција је Зла у томе да оно мисли нас (уп. Бодријар 2009: 123). Таква врста мисаоног овладавања најбоље се може читати у ситуацијама када је јунак увређен. О томе сведоче сећања на разговоре са Лизом, који одају утисак његова подвајања у облицима садизма и патоса (Фридман 2012: 146): једна наизглед сасвим милосрдна личност, пуна утешних речи из којих исијава жеља да се девојка спасе тужне судбине, а друга сасвим немилосрдна у тренуцима када осети да губи моћ над њом. Међутим, у оба случаја читава се продирање

Зла посредством жеље за доминацијом и влашћу, па чак и када Лизу обасипа романтичним говорењем о спасењу он заузима позицију власти у односу на једно људско биће (в. Милошевић 1990: 88), чиме компензује свој инфериорни положај: „Власти, власти сам тада био жедан, била ми је потребна сцена, твоје сузе, понижење, хистерија твоја” (Достојевски 1979: 415). У оваквим ситуацијама стичемо утисак о прозирности Зла, могућности да буде сагледано кроз (јунака), како би, у сопственом испољавању на позорници унижености другог, показало своју моћ. О присутности на позорници сведочи изјава „и ђаво би знао зашто сам ти дао адресу” (Достојевски 1979: 415), која раскрива оприсутњење ђавола – јединог културолошког отеловљења Зла – као садржиоца знања. Заведен тиме, јунак константно пулсира потребом да викне: „Ја знам да сам хуља, подлац, себичњак и ленштина” (Достојевски 1979: 415) како би се оприсутнио с оне стране страха⁹, у плотском односу са силом Зла. Стога, када јунака поимамо као сегмент силе, оне коју Батај назива нечистом али ипак сакралном силом, профанисаном протеривањем из божанског света (уп. 1980: 137), онда у његовој исповести можемо читати интелигенцију Зла које га мисли и обузима од онога тренутка када је своје биће у налету психозне хистерије оголио пред Лизом. Управо тада заводљивост и интелигенција Зла постају доминантни на позорници лудила, јер Лиза је баш тада „сматрала себе бесконачно нижом од мене [...] Одједном је скочила са столице и у неком неодрживом осећању, целим бићем жудећи да ме загрли” (Достојевски 1979: 416). Однос између јунака и Лизе изгледа као реконструкција небеске битке која је на овоземаљском плану изнедрила нови резултат – не биће које ће стремити Добру како би се сјединило са Божијом силом, већ оно које ће једино у радикализацији Зла кроз насиље и тиранију овде и сада опстајати у континуираном општењу са сакралним Злом зарад неке нове моћи, вишег знања: „Знао сам само то да без власти и тираније над било ким не могу да живим [...] у мом срцу је одједном плануло и букнуло друго осећање...осећање господарења и поседовања” (Достојевски 1979: 416–417). Међутим, овде је потребно указати на дистанцу између спознајног, у извору пребивајућег с једне, и радикализованог Зла у облицима насиља с друге стране.

Бодријар истиче да се идеја Зла не сме мешати са догађањем Зла, јер оно нема објективну реалност (2009: 123). Код Достојевског је заиста тако, јер налазимо доживљај Зла, односно, тенденцију ка доживљају исконског и суштинског, дакле, сакралног Зла. И једино тада, у еротичном дотицају са сакралним, а посредством његовог профанисаног те сасвим трансформисаног облика¹⁰, јунак себе потврђује као биће, као оног који осећа

9 Он настоји да се покрене другим од два импулса која покрећу човечанство: „На човеково владање истовремено утичу два порива: порив страха, заустављајући га, и порив привлачности, налажући му слепо обожавање” (Батај 1980: 76).

10 У роману се профанизација Зла огледа у суптилном злостављању Лизе, којем се узрок чита у нарцисоидном поремећају личности. У таквом се облику психозе јунак, зарад

живот и није осуђен, како и сам истиче, на вечито храмљање по затвореном кругу, а „начело је сваког испољавања еротизма уништење структуре затвореног бића” (Батај 1980: 22). То оргазмично присаједињење истовремено је његовој моралној смрти, односно, ишчезнућу њега као сегмента који прати путању на исписаној вертикали ка Добру, али и Лизине смрти у тренуцима када је посредством насиља речи усмртио њено достојанство¹¹ и опет се (себи) показао као више биће. Његово поновно рађање у ситуацији убиства себе и Лизе последица је предавања страстима које је еротска снага, проистекла из интелигенције сакралног Зла, побудила. Међутим, како би се изметнуо у сакралну област Зла, јунак имагинира и језички провоцира насиље. У томе се чита парадокс: „приступ сакралном је Зло; истовремено, Зло је профано” (Батај 1980: 143). Истим поступком измењен је однос према еротизму: „Гурнут у област профаног, еротизам је у исти мах постао предметом радикалне осуде [...] Његово везивање за Зло подудар се са занемаривањем његове сакралности” (Батај 1980: 141). До сакралног извора Зла јунак долази посредством сакралне потенције еротског односа.

4. Пакт Зла и страсти – о злом човеку: болеснику

Но, поводом карактеризације човека из подземља, без обзира на његову опсесију замишљања себе као подлаца, ми не можемо јасно стати иза тврдње да је зао. Наиме, јунак укида сваку нашу могућност да га вредносно одредимо: „То сам ја мало пре слагао да сам био зао чиновник, а у суштини нисам никад могао да будем зао човек. Сваког часа сам осећао у себи много – и сувише много сасвим супротних особина” (Достојевски 1979: 314). Човек подземља јесте биће разлике и многострукости с обзиром на то да „спуштајући се у дубине проналази супротности и сукоб пре него било какво целовито биће” (Фридман 2012: 195). Међутим, немогућност да буде (зао) не искључује могућност догађања жеље за Злим, злострашћа. Жеља покреће унутрашње догађање бића¹², а оно исповест у којој то догађање пратимо. Злострашће јесте његова болест¹³, а болест и зло једини

самопотврђивања, претвара у насилника-нарциса који „завођењем паралише жртву и остварује доминацију над њом” (Ахметагић 2011: 10).

- 11 Усмрћење њеног биће започето је еротским односом између њих јер „шта значи еротизам тела ако не насиље над бићем партнера, насиље на граници смрти, на граници убиства” (Батај 1980: 21). Управо од телесног односа, суштинска енергија Зла запоседа јунака. То не значи да он подстакнут њоме чини насиље, већ још увек неспреман за слободу у моћи коју му нуди, почиње то Зло да радикализује.
- 12 Ако је еротизам унутрашње искуство подстакнуто жељом, а то препуштање жељи продукује једну унутарњу гносеолошку потребу за покретом, онда се можемо усагласити са Батајевом тврдњом да еротизам подразумева кретање бића у нама самим (в. 1980: 42).
- 13 „Кунем вам се, господо, да је снажно сазнање – болест, права и истинска болест” (Достојевски 1979: 316).

су детерминатори којима може себе идентификовати као биће, једини који му омогућују да ипак буде и да о себи говори. Мирење са чињеницом да су они његово нормално стање довело је до тога да их прихвати као једини услов сопственог бивања. Зло као могућност бивања, ако под њим подразумевамо опстајање жеље, а под њом присуство нагона, омогућило је да се осећање поводом злог поступка, чемер, инкарнира „у неку срамну проклету сласт, и, најзад, у праву дубоку насладу” (Достојевски 1979: 317). Овакав концепт насладе преплиће се са Бодријаровим: „Не постоји ли у горчини најдубље уживање? Оно се наслађује собом, црпе из самог корена унутрашњег узвраћања егзистенцији” (Бодријар 2009: 119). Ту где Бодријар сједињује горчину и задовољење, Зло се упостојава као предмет опсесивне жудње с оне стране песимизма јер значи слободу (од бога, система итд.), те је узвик *ја сам зао* заправо вапај за слободом, који као нихилистички одјек девалвира највише вредности садржане у добру, моралу.

Првобитно језичко конституисање јунака са *ја сам зао човек* јесте својеврсни потез који треба да произведе догађање, а то догађање подразумева излазак из традиционалне културолошке матице која је подразумевана у хуманистичкој опозицији добра и зла, „то јест да је човек природно добар, а да су Зло и несрећа само акциденти [...] дисфункција, остатак или проста препрека на путу Добра” (Бодријар 2009: 106). Идентификација себе и Зла наликује негдашњем призивању демона језиком, именом, што се сматрало кршењем традиционално-митског обрасца, а „читава низ традиционалних табу прописа, попут забрана изговарања имена демонских бића, био је првенствено у функцији оградавања стварности од садржаја који би могли испровоцирати испољавање човекове негативне, тамне стране” (Јовановић 2016: 12–13). Поводом тога питамо се зашто јунак кокетира са Злом, супституишући га у своје Ја, не налазећи, дакле, Зло у другом? Испуњење себе као злог значило је парадоксално оздрављење ослобађањем болести – сексуалног нагона и еротске луцидности: „Био сам груб и у томе налазио задовољство [...] и осећао неизмерну насладу када сам могао неког да увредим” (Достојевски 1979: 314). Када он свој дух задовољава имагинацијом превазилажења сваког ограничења, измештања с оне стране традиционалне опозиције двају принципа, добра и зла, онда, сходно људским тенденцијама да бивају завођени забрањеним (још од првог човека у колективно несвесном опстајању потреба за преступом) и ми као читаоци бивамо заведени његовим, такорећи, херојским подвигом *проштив*, јер га поимамо и као сопствени пут ка здрављу. Тако се еротизација Зла не препознаје само у односу јунак-преступ већ и у дискурзивном догађању злостављања у односу читалац-јунак¹⁴. Он постаје

14 У свом монологу јунак имагинира глас Другог, те градећи полемички дијалог увек побеђује негацијом сваке могуће читаоцеве мисли која би била на уштрб логорејског изражавања његове самосвести: „тако одржава своје осећање да је изнад других и настоји да контролише утиске које у њима изазива” (Ахметагић 2013: 41). Човек подземља одржава себе у дискурсу кроз продукovanу интелигенцију којом нас заводи,

оваплоћење наше жеље, заводи нас својом посебношћу и еротском игром у којој тешко идентификујемо његову позицију с обзиром на то да се константно поиграва границама између добра и зла¹⁵, тако што одмах пошто се могућност насиља појави она нестаје (ситуација у којој измаштава да достојанствено погази официра на улици). Стога, у читаочевој симпатији према антијунаку можемо препознати оно што Батај назива искрсавањем одсјаја црног еротизма у еротизму срца – одсјај греха који ишчезава (уп. Батај 1980: 145), али за собом оставља траг који значи могућност другачијег избора, ван оних на које смо приморани ограничењем.

Другачији избор, опредељење за разврат, чини се на тренутак, долази из дубоке патње поводом социјалне одбачености и материјалне беде, те сваки вид његове агресивности читамо као резултанту одбрамбеног механизма (в. Милошевић 1990: 86), као продукт каузалног низа на чијем почетку мора стајати Зло од којег се једино Злим може бранити. Но, иако читалац за узроком може трагати поводом патњи како би оправдао човека подземља, изнашао упориште у којем ће оправдати и сопствену симпатију према њему, сам га јунак у том процесу зауставља, оспоравајући идеју Добра у Злу – чињења Зла из личне користи што увек означава неку исконску моралност (в. Достојевски 1979: 328). Његова опсесија јесте имажинација Зла као таквог, Зла ради Зла као најкорисније користи, чистог злострашћа без икакве тенденције ка (само)оправдавању: „Човек може желети и против своје личне користи [...] наша фантазија, понекад распаљена до лудила – све то управо и јесте она прећутна, најкориснија корист, која се не уклапа ни у какву класификацију, и која све системе и теорије вечито руши у парампарчад” (Достојевски 1979: 332). Само у таквом предавању злострашћу, које стоји насупрот разуму, јер значи поступање по неоправданој жељи, човек је сасвим слободан. Из неразумности проистиче морална слабост, доказ наше слободе, да смо заиста људи, а не клавирске дирке. Дакле, његово је злострашће и борба против глобалне деперсонализације, свођења људи на објекте. Стога, Зло као могућност постаје нам привлачно посредством учитавања продуктивне револуцио-

а то чини надзирањем и контролисањем наше мисли посредством језика који нам задаје. У томе се може трагати и за злостављачким намерама према читаоцу с обзиром на то да овакав однос раскрива у неку руку јунака као заводника-злостављача: „Како је злостављач заинтересован само за то да други конвенира његовим потребама, да га наведе да чини или ради оно што њему самом треба, он уништава свако аутентично реаговање жртве” (Ахметагић 2011: 11). Стога, сваки облик злостављања који јунак подземља чини, као и у случају његовог односа са Лизом, тиче се поступка онемогућавања другог за реч.

- 15 То континуирано догађање између, Никола Милошевић чита као успостављање етичке равнотеже која омогућава лику да нас привуче, да идентификација са њиме породи симпатије према њему: „Успостављање етичке равнотеже писац постиже и тиме што свог јунака често слика као неког ко не ужива у сопственим преступима. Хероја из подземља у више махова видимо како своје жалосне подвиге чини преко воље [...] са знатном дозом гађења и одвратности.” (Милошевић 1990: 83)

нарности у сваком јунаковом потезу, те и више сазнајне свести и интелигибилности која је продукт његовог превазилажења патничке позиције у имажинацији темељеној на одабиру Зла као избављења.

Зло не припада разуму који све своди на алгоритамски образац и зато је оно заводљиво, обећава неку вишу свест и сазнање. Ако се Злом не може изборити против разума онда ће се борити болешћу: „онда ће човек, у том случају, за инат полудети, да би се ослободио разума” (Достојевски 1979: 337). Зато се овај јунак сопственим лудилом бори против рационалиста и моралиста, који теже да поправе човека, да га сместе у калуп добра и сведу његово бивање на поступање по законима логике, која одбацује сагледавање бића из његове унутрашњости (в. Фридман 2012: 144). У тој се опсесији раскрива животодавна снага Зла, у њему садржан ерос од нас чини човека а од нашег делања живот јер „два пута два четири, господо, није више живот, већ почетак смрти” (Достојевски 1979: 338). Ако је два пута два пет, а за то се јунак залаже, онда он излази из оквира задатог, пратећи сувишак који рационалисти одбацују, а који је одређујући по онтологију бића. Тај сувишак једино опстаје у историјски одбациваним поривима страсти, те биће не можемо посматрати ван ових порива (уп. Батај 1980: 16). Дакле, догађање порива, жеља, омогућава бићу да буде, док кристално јасан циљ, метафорички представљен као кристални дворач, зауставља сваку страст, девалвира унутрашње догађање бића, његов живот, и тиме га собом застрашује јер „слутимо виртуелну досаду раја [...] The despair of having everything” (Бодријар 2009: 111). Тако, кокетирање са идејом Зла произилази из жеље за оним што Батај назива повећање интензитета живота насупротив његовом простом трајању (в. Батај 1977: 71), те и јунак сматра трајање бескорисним и срамотним (када истиче да је срамота живети преко 40 година). Зато се трајање по исписаној путањи према кристалном рају овде деконструише зарад трагања (за смислом) у подземљу.

5. Ја нисам зао човек – бојажљиви ехо трајања

Достојевски као да је овим романом предосетио да ће нестајање великих нагона произвести свеопшту утрнуlost, парестезију тела која ће довести до његове дисперзије, а самим тим и до укидања сваке жеље која нас је чинила бићем. Имплицирана потенција најрадикалније страсти, злострасти, била је последњи онтолошки импулс пред свеопштим нестајањем у класификативним тенденцијама грађења моралног и разумног човека, који баш тада, наговестио нам је Достојевски, постаје програмирано биће, јер се само креће по задатој путањи на исписаној мапи до одређеног циља – кристалног двора. Тада, свако Зло постаје мапирано, видљиво, те губи снагу завођења, еротски потенцијал, који је обећавао вишак сазнања у својој тајанствености и магловитости. Нестајањем злострашћа нестаје и сваки облик нагона, те Зло задобија сасвим нове димензије: „Велики

нагони или позитивни импулси, они изборни и привлачни, нестали су. Ми тек млако прижељкујемо, наши укуси су све мање и мање одређени.” (Бодријар 1994: 68) Управо ту се злострашће метаморфозира у *раздражене облике равнодушности* (уп. Бодријар 1994: 72). Ми, осуђени на Добро, ако под њиме подразумевамо оно што је дато или записано да буде Добро, објављујемо не као носиоци живота већ само као „снисходљива и потиштена снага добре воље, која сања само о правилности једног света и не прихвата да сагледа кривуљу Зла и интелигенцију Зла” (Бодријар 1994: 81), као они који затамњују сакрално дејство Зла и замењују га једино опредељењем за исто у име личне користи, не допуштајући му да испољава сопствену исконску енергију, већ заустављајући је оправдавањима заснованим на борби за самоодржањем. Баш ту ми постајемо бића која срамотно трају, а не трагају, која се не самоконституишу, већ само одржавају у задатој матрици која је већ све конституисала, бића кристалног двора, која потиру могућности подземља.

ИЗВОР

Достојевски 1979: Fjodor Dostojevski, *Zapisi iz podzemlja*, u: *Zapisi iz mrtvog doma, Zapisi iz podzemlja*, Rad: Beograd, 311–422.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахметагић 2011: Jasmina Ahmetagić, *Priče o narcisu zlostavljачu: zlostavljanje i književnost*, Službeni glasnik: Beograd.
- Ахметагић 2013: Јасмина Ахметагић, *Књижа о Досјојевском: болести прекомерног сазнања*, Дерета: Београд.
- Батај 1977: Žorž Bataj, *Književnost i zlo*, BIGZ: Beograd.
- Батај 1980: Žorž Bataj, *Erotizam*, BIGZ: Beograd.
- Батај 2018: Žorž Bataj, *Istorija erotizma*, Kiša: Novi Sad.
- Бахтин 2000: Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, Zepther Book World: Beograd.
- Бодријар 1994: Žan Bodrijar, *Prozirnost zla: ogled o krajnosnim fenomenima*, Svetovi: Novi Sad.
- Бодријар 2009: Žan Bodrijar, *Pakt o lucidnosti ili inteligencija Zla*, Arhipelag: Beograd.
- Зафрански 2005: Ridiger Zafranski, *Zlo ili drama slobode*, Službeni list SCG: Beograd.
- Јовановић 2016: Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, HERAedu: Београд.
- Милошевић 1990: Nikola Milošević, *Privlačna moć negativnog junaka i njegov položaj u strukturi romana*, u: *Negativni junak*, Beletra: Beograd, 80–129.
- Фридман 2012: Moris Fridman, *Problematicni pobunjenik: Melvil, Dostojevski, Kafka, Kami*, Službeni glasnik: Beograd.

(MAL)PASSION – THE EROTICITY AND SACRALITY OF EVIL
IN NOTES FROM THE UNDERGROUND

Summary

The focus of this research is on discovering how the hero of Dostoevsky's novel relates to the idea of Evil in the domains of self-constitution and reflection of reality. Through the interpretation of his discovery of traces of higher-freedom/intelligence/passion, and finally, higher-life in commitment to Evil, we will elaborate on how the potent energy of the destructive frees the being to see different possibilities in the gnoseological search for answers regarding ontological and ontotheological questions. Starting from the idea of constituting the first man out of chaos, one finds a foundation for deliberating over the relationship of the here-and-now being to the existence of Evil in the world. The focal point between them will be represented by a man from the underground who reactivates the original sacredness of Evil by confessing to an event of existence made possible by the existence of drive and (mal)passion within him, all in order to reach the cognition and omnipotence for which the different potentials of Evil open us up. In this context, a different way of establishing value categories will be indicated, considering that Dostoevsky's work is also seen as a response to the idea of living in Goodness, due to which Evil exists only as a benefit in the name of universal benefaction. Therefore, the analytical interpretation of this work will show a different side of the idea of Evil, which reveals a unique erotic energy of seduction, when published in the language of the underground beings, of the one who linguistically produces the same energy by seducing the reader. In this context, it will be shown how the erotic force from the hero-transgression relationship is discursively transmitted, becoming the force of the relationship between the hero and the reader.

Keywords: Evil, passion, power, underground, intelligence, eroticism, freedom.

Jovana S. Anđelković

Марко ЧУДИЋ¹
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за хунгарологију

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ ЗЛА У РАНИМ ПРИПОВЕТКАМА ЛАСЛА КРАСНАХОРКАЈА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА

У овом раду проблематизују се појавни облици зла у две ране приповетке Ласла Краснахоркаија. За разлику од првих Краснахоркаијевих романа, у којима централну позицију заузима проблем системског зла, понегде потпомогнуто индивидуалним и људским, сувише људским злом, у раним приповеткама овог писца проблем индивидуалног зла не само што је централни мотив већ представља и покретачки принцип самог приповедања. Конкретно, језгро анализе посвећено је двема приповеткама о ловочувару Херману, у којима се из две потпуно различите тачке гледишта сагледава Херманово специфично „обрнуто преобраћење“, индивидуална прекретница која ће га одвести у зло, у злочин. Главни етички проблем, међутим, лежи у чињеници што је Херман притом убеђен да у ствари чини зло ради некаквог вишег добра. Све то резултат јесте својеврсног Хермановог „греха охолости“ који се састоји у томе што је своју јединствену занатску вештину и ванредни таленат уздигао на сакрални ниво. Кроз поетичко, етичко и филозофско сагледавање овог проблема, овај рад настоји да укаже на суштински универзално зло које се крије у таквој заблуди.

Кључне речи: Ласло Краснахоркаи, ране приповетке, облици зла, обрнуто преобраћење

Уводна разматрања

Проблем разних појавних облика зла, а превасходно демонског и људског (метафизичког и моралног)², заокупља романсијера и новелисту Ласла Краснахоркаија (Krasznahorkai László) још од најраније фазе његовог стваралаштва. У овом раду одлучили смо се за разматрање проблема зла у најранијој фази Краснахоркаијевог стваралаштва, између осталог и због тога што би се та фаза његовог писања могла назвати и фазом „чисте фикције“ и домаћих тема, када још није почео да пише полудокументарне путописе и медитативно-есејистичку, рефлексивну прозу нефикционалног типа.

У најранију фазу Краснахоркаијевог стваралаштва, према општем консензусу мађарских, а данас већ и европских и светских критичара и историчара књижевности, сврставају се његова прва два романа, *Саџан-џанџо* (*Sátántangó*, 1985) и *Меланхолија ошћора* (*Az ellenállás melankóliája*, 1989), као и збирка приповедака *Односи милосрђа. Приповеетке о смрти*

1 marko.cudic@gmail.com

2 Различите категорије зла покушаћемо детаљније да разрадимо у даљем тексту.